

Srdan Vrcan

O TRANZICIJI S RAZLIČITIH UGLOVA

Postoje nedvojbeno knjige i iz područja društvenih znanosti, sadržaji kojih se mogu čitati i analizirati s različitih uglova i u različitim smislenim okvirima. Na to je već odavno ukazao Mannheim u svojim raspravama o ideologiji i utopiji. Jedno od takvih stajališta i smislenih okvira tvori ono koje se po Mannheimovoj terminologiji može nazvati dokumentarnim. A to znači da se stanovita knjiga ili rasprava iz područja društvenih znanosti čita i interpretira, nezavisno od načina kako je u njoj konkretno izvedena argumentacija njene središnje teze i nezavisno od namjera samog autora. I to se ponajviše čita i interpretira kao svojevrsni dokumenat ili svjedočanstvo o duhovnoj situaciji određenog vremena ili o dominantnom kulturnom ozračju u datom trenutku, ali po pravilu ponajviše kao osobiti znak ili tek naslućivanje nekog značajnijeg zaokreta u duhovnoj situaciji ili pomaka u dominantnom kulturnom ozračju koji vjerojatno nadolazi ili se tek priprema. Na taj način je posve plauzibilno čitati danas i neke knjige o tranziciji i o postkomunizmu. Na takav način vrijedi ponajprije čitati zbornik radova *Sustainable Democracy* u redakciji Przeworskog i zbornik radova *Postcommunism: Four Perspectives* u redakciji Mandelbauma. Naime, ta dva zbornika radova se mogu čitati i interpretirati kao svojevrsno svjedočanstvo o stanovitom pomaku koji je nastupio u suvremenim raspravama o tranziciji i o postkomunističkim društvima.

Pomak o kojem je riječ ponajprije se očituje u tematici i u nizu pitanja koje stoje u središtu u njima izvedenih analiza. Naravno, taj pomak se prepoznaje ponajprije u tome što u tim raspravama više nisu dominantna ona pitanja po kojima se tranzicija općenito shvaćala kao jednoznačno određeni, linearni i nužni proces kretanja od komunizma k liberalno-demokratskom poretku i u kojem su unaprijed bili prepoznati i jednoznačno identificirani jedino mogući glavni društveni ak-

teri, i to kao reformatori i demokrati, na jednoj strani, i antireformatori i totalitarni, na drugoj, pa su se i eventualni ključni problemi tranzicije reducirali po pravilu na pitanje tempa kojim će ti procesi ići otprilike onako kako je to inauguirao Dahrendorf, govoreći o potrebnom ili mogućem razmaku za dovršenje tranzicije u trajanju između šest mjeseci i možda šezdeset godina. Naravno, taj pomak se očituje i tako što se okvir unutar kojeg se smješta i interpretira postkomunizam sada uzima u daleko složenijim i kritičnijim terminima od onih kojima su se već doživljena stanovita odstupanja od proširenih očekivanja, vezanih za tranziciju, izražavala u terminima nečeg neočekivanoga tj. *ovog čudnog postkomunizma* (Mink i Szurek 1992). Taj pomak se, dakle, jasno očituje, na primjer, u središnjim pitanjima kojima se bavi knjiga Przeworskog, a to su ponajprije pitanja što je ono što čini da demokratske institucije djeluju i traju odnosno što čini demokraciju "održivom"? To znači da su posrijedi pitanja o tome kako demokratske institucije u društvima u tranziciji stvaraju i mogu stvarati normativno poželjne i politički željene učinke, kao što su ekonomski rast, materijalna sigurnost, sloboda od arbitrarnog nasilja i druge pretpostavke koje vode do punoga razvoja pojedinaca te istodobno mogu apsorbirati i djelotvorno regulirati sve veće društvene sukobe, pa i osigurati da se društvena pravila mijenjaju samo pravilima tj. da se izbjegne njihovo dramatično i nasilno mijenjanje. Time se sadržajno otvara i čini upitnim mnogo toga što se u raspravama o tranziciji i postkomunizmu u ranijem dominantnom kulturnom ozračju uzimalo kao u osnovi zaključeno i neupitno. Na drugi način taj pomak se očituje i u tome što jedno od središnjih pitanja sada postaje pitanje o tome koje su to glavne opasnosti s kojima se sučeljavaju nove demokracije i što se, stoga, sada načelno računa i s mogućnošću uspostavljanja "čudovišnih demokratskih režima, ali bez učinkovitog građanstva (citizenship)" (Przeworski, 1995:111). I zbornik radova *Postcommunism: Four Perspectives* se može čitati na isti način, kao svjedočanstvo o istom pomaku. Ponajprije po tome što se sada kao legitimne teme diskursa o tranziciji i o post-

komunizmu uvode i nameću i takve teme kao što su teme o "neuspjehu tranzicije", o "tranzicijskoj recesiji" i o "patologijama postkomunizma" i što se problemi koje takve teme nameću ne rješavaju ponajprije i ponajviše jednostavnim referencijama na komunizam i njegove posljedice.

Zbornik radova *Postcommunism: Four perspectives* zanimljiva je knjiga po tome što zapravo izlaže četiri teorijske perspektive i četiri moguća pristupa u analizi matrice društvenih kretanja u postkomunističkim zemljama u tranziciji. Zajedničko je tim teorijskim perspektivama što toj matrici pristupaju u izrazito kritičkim terminima i s onu stranu ranije euforije i prethodnih pretjerano povijesno-optimističkih očekivanja. Zapravo bi se moglo utvrditi da su primarno zaokupljene pitanjem zašto se ta očekivanja nisu ostvarila i zašto se konkretna tranzicija nije odvijala unutar okvira prethodnih očekivanja, te u krajnjoj liniji zašto postkomunizam nije donio sve ono što se od njega na neki način i s razlogom očekivalo. Zapravo, okosnicu njihovih razmatranja sadržajno tvori pitanje o svojevrsnom neuspjehu tranzicije i o nedvojbenim društvenim patologijama postkomunizma. I to, dakako, o neuspjehu i o patologijama koje nisu ni slučajne ni efemerne naravi, nego su uvjetovane realnim problemima i ozbiljnim izazovima koje je tranzicija kao izrazito protuslovan proces gotovo nužno sama nametnula, a na koje nije jednostavno pronaći zadovoljavajuće odgovore. Pri tome se unaprijed isključuju odgovori o navodno dobrim tranzicijskim strategijama koje su bile na djelu te o navodno defektnoj ljudskoj građi na koje su se te strategije morale osloniti, ali koja, nažalost, nije bila na razini tih strategija. Stoga se, nasuprot ranijem dominantnom govoru o tranziciji kojem je bilo posve neupitno određenje ne samo polazne nego i određenje jedino moguće i nužne dolazne točke tranzicije, sada izričito tvrdi da se "budućnost čini više nespoznatljivijom nego ikad ranije". Dakako, odgovori koje na tu vrst pitanja daju autori pojedinih priloga se bitno razlikuju, te, stoga, dodatna dokumentarna vrijednost zbornika leži i u tome što prikazuje iskustveno moguće i teorijski plauzibilne odgovore

na izazove s kojima se sada susreće tzv. tranzicijologija. Pri tome, dakako, svaki prilog uključuje svojevrsnu izričitu ili prešutnu dijagnozu sadašnjeg stanja u postkomunističkim zemljama, ali i naznaku neke moguće društvene strategije koja bi mogla osigurati izlazak iz suvremene krize postkomunizma i tranzicije.

Prva perspektiva koju razrađuje S. Holmes polazi od temeljnog uvjerenja da opći ključni izazov postkomunizma tvori izgradnja države, te se, stoga, i opći presudni problem postkomunizma dijagnosticira kao kriza upravljivosti društvom. Tako se tvrdi da je obećavajuće žarište postkomunističkih studija kriza upravljivosti koja pogađa svaku zemlju regije" (Holmes, 1996:69). Naime, sva postkomunistička društva su na neki način središnje opterećena "rastrojstvom države". Stoga u korijenima dosadašnjih neuspjeha postkomunističke tranzicije stoji ponajprije slaba država koja nije u stanju osigurati elementarna "javna dobra" od kojih ovisi za građane podnošljiv društveni život, a ta dobra su ponajprije zakonitost, red i sigurnost. Zbog toga su najvažnije postkomunističke patologije koje uznemiruju građane: nesigurnost, kriminal, korupcija, inflacija itd. zapravo proizvod države koja je preslaba. Pri tome se ide korak dalje te se načelno ukazuje na nužnu unutarnju povezanost u tranziciji između potrebnih ekonomskih reformi i upravo jake države. Tako se ističe da "energična centralizirana država mora igrati bitnu ulogu u ekonomskoj reformi" (Holmes, 1996:64), pa tako ni "liberalizacija ne može uspjeti pod uvjetima kolapsa države jer je demokratizacija vlasti besmislena ako država ne postoji". Stoga se zaključuje da "nijedan tržišni sustav ne može procvitati izvan prisilno nametnutog legalnog sistema". U tom smislu ne postoji načelna suprotnost između pluralizma i jake države nego, naprotiv, "liberalni pluralizam traži snažnu državu" (Holmes, 1996:53). Naime, država mora biti dovoljno snažna da može pružiti i zajamčiti pravnu sigurnost i zaštitu svim legitimnim očekivanjima. Na toj podlozi se razrađuje i osobita prognoza o bliskoj budućnosti u postkomunističkim zemljama. Ta prognoza pretpostavlja da će se u bližoj budućnosti naj-

važniji neliberalni procesi u postkomunističkim zemljama manje manifestirati u tendenciji mogućeg povratka autoritarnoj ili totalitarnoj vlasti, a više u tendenciji k neodgovornoj vlasti. Iz toga se dolazi do zaključka da "postkomunističke zemlje ne pate od represivne, nego od neodgovorne vlasti", dok "glavni problem s kojim se sučeljavaju nije tiranija, nego pljačka, nije autokracija, nego kleptokracija" (Mandelbaum, 1996:5-6).

Temeljna slabost ove perspektive leži u jednostranom shvaćanju realno postojećih odnosa između postkomunističke države i onoga što se naziva postkomunističkim patologijama kao što su neodgovornost, pravna nesigurnost, kriminal, pljačka, korupcija itd. i to po tome što konkretna država u datom postkomunističkom društvenom realitetu ne stoji uopće ili nužno strogo odvojena od onoga što se naziva patologijama, nego je za njih unutarne povezana, ali ne samo svojom slabošću. Stoga su takve patologije sustavno uvjetovane državom kakva realno postoji, ali koja u nekim svojim aspektima može biti i snažna pa dapače i presnažna. Stoga odnos između postkomunističke države ovdje i sada i tzv. postkomunističkih patologija nije nužno odnos uzajamnog isključivanja pa, stoga, i pljačka, korupcija, kleptokracija i slično same po sebi ne govore jednostavno o postojanju slabe države, nego jesu i mogu biti vezani i za jaku državu, ali državu posve osobite naravi i s osobitim ustrojem. U svakom slučaju ni kleptokracija, ni pljačka, ni korupcija, ni pravna nesigurnost ne počinju u nekom tranzicijskom društveno prostoru u kojem nema države ili pak samo postoji slaba država i koji prostor na neki način funkcionirajuća postkomunistička slaba država ne uspijeva pokriti. Naprotiv, unutar institucionalne mreže same države, bilo jake ili slabe, postoji i onaj prostor koji država nadzire i uvjetuje.

Druga perspektiva, koju je razradio R. Sidelsky, izravno je suprotna prvoj. Ta perspektiva, naime, i pad komunizma i tranzicijske procese projicira na šire svjetske okvire te njihovu matricu interpretira u osnovi samo kao osobitu manifestaciju jednog trajnijeg trenda svjetskih razmjera koji ide u smje-

ru općeg reduciranja uloge države i to ponajprije njezine uloge u ekonomskom životu. Stoga glavni problem postkomunizma nije slaba nego, naprotiv, prejaka država. Država koja se i dalje pretjerano miješa u ekonomski život društva u tranziciji. U tom smislu se zaključuje da uspjeh tranzicije ovisi ponajprije od ograničavanja državnih intervencija u ekonomiju i ponajviše od smanjenja onog dijela ekonomskog kolača koji i sada prisvaja i kontrolira postkomunistička država.

Ova perspektiva ima stanovitu heurističku vrijednost. Nema, naime, dvojbe da je postkomunizam do sada proizveo ponegdje i države koje se drastično miješaju u ekonomski život društva i koje prisvajaju i redistribuiraju velik dio ekonomskog kolača. To je djelomice i nužna strana izabrane tranzicijske strategije uvođenja kapitalizma odozgo i po planu (Offe: "capitalism by design"). Međutim, slabost ove perspektive je u tome što pruža mogućnost da se pitanja o konkretnoj naravi postkomunističke države jednostavno pretvore u opće pitanje o univerzalnoj tendenciji moderne države da se miješa u ekonomski život društva, te da se tako izgubi konkretna heuristička vrijednost ove perspektive. I to po tome jer se ne postavljaju kao ključna pitanja o konkretnoj naravi postkomunističke države ovdje i sada, o njezinim političkim temeljima i o ciljevima koje slijedi, o institucionalnoj aranžmanima koje promovira, o metodama prisvajanja kojima se služi, o načinu redistribucije društvenog bogatstva koji rabi, o legitimacijama na koje se poziva itd. Stoga se zanemaruje moguća veza između konkretne postkomunističke države ovdje i sada, na jednoj strani, te, na drugoj, dominantne političke strategije tranzicije koju ta država promiče i slijedi, pa i čije je konkretno sredstvo. Na sličan način se zanemaruje odnos između državnom promovirane tranzicijske strategije i društvenog realiteta tj. konkretnih povijesno i društveno stvorenih okolnosti i prilika u kojima se ta strategija realizira. Stoga se jednostavno zanemaruje mogućnost da se postkomunistička država pojavljuje nužno upravo kao jaka država poradi nekih ciljeva svjesno izabrane tranzicijske strategije, ali problema i teškoća s kojima se ta strategija sučeljava pa ih i sa-

ma proizvodi u svojoj implementaciji u datom realitetu.

Treća perspektiva (J. Mueller) je veoma jednostavna i izrazito apologetske usmjerenosti. Ona, prividno operirajući s istim ključnim pojmovima, na neki način preokreće smislene okvire analize postkomunizma, te ih pretvara od kritičkih u apologetske. Naime, ključni stav ove perspektive je da je postkomunistička tranzicija u kapitalizam i demokraciju zapravo već dovršena. Stoga se operira posve osobitom dijagnozom aktualnog stanja u postkomunističkim zemljama. Ključna tvrdnja te dijagnoze je da zapravo ono što danas postoji i funkcionira na djelu u postkomunističkim zemljama kao već uspostavljeni sustav jesu uistinu i demokracija i kapitalizam, ali u njihovoj realnoj iskustvenoj datosti, a nisu neka samo proto-demokracija ili defektna demokracija. Tako se tvrdi da "općenito, novije iskustvo u postkomunističkim zemljama središnje i istočne Europe sugerira da su, rabeći realističke, (a ne idealističke) kriterije, demokracija i kapitalizam u osnovi u punom funkcioniranju u najvećem broju mjesta" (Mueller, 1996:140). Stoga se i zaključuje da načelno treba završiti i priču o tranziciji uopće kao o nekom procesu koji vodi negdje dalje od onoga što je dano ovdje i sada. Isto tako treba završiti i priču o nužnoj demokratizaciji postkomunističkih zemalja jer se u toj priči pretpostavlja da treba ići negdje dalje od onoga što je dano. Stoga i sama tranzicijologija danas pripada prošlosti. Zanimljivo je dodati da se u okviru ove perspektive načelno odbacuju aktualne i poznate teorijske rasprave koje se usredotočuju na pitanjima o nužnim ili poželjnim kulturnim preduvjetima za uspostavu demokracije ili pak o nekim čvrstim ekonomskim pretpostavkama za uspostavu i funkcioniranje demokracije. Demokracija se jednostavno promatra kao prirodan oblik organiziranja društva koji uvijek i svugdje stoji na dohvata ruke nezavisno od kulture ili od stupnja ekonomskog razvoja, ali se ne potvrđuje samo zbog toga što to sprečavaju naoružani pokvarenjaci.

Dakako, i u okviru ove perspektive ostaje i dalje problem onoga što se naziva pa-

tologijama tranzicije kao realan problem. Međutim, korijeni patologije se pronalaze i opisuju na posve osobit i u osnovi dvostruk način. Na prvom mjestu, operira se osobitim veoma reduciranim i navodno jedino realističkim shvaćanjem demokracije. "Demokracija je u osnovi ostaviti ljudima slobodu da se žale, a kapitalizam je u osnovi ostaviti ljudima slobodu biti gramzivi" (Mueller, 1996: 104). To znači da demokracija nije središnje i nužno vezana ni za aktivnu političku jednakost ni za masovnu političku participaciju građana u političkom životu niti se u demokraciji radi o konsenzusu i o toleranciji. Demokracija, stoga, nije neki oblik samouprave, političkog samoodlučivanja i samo-ozakonjivanja. Na sličan način se naglašava da demokracija nije načelno nespojiva s proširenom korupcijom, s kriminalom, s političkim licemjerjem i cinizmom i sličnim. Na drugom mjestu, ističe se da izvor problema, koji se danas javljaju u postkomunizmu, leži u razmaku između realnosti demokracije i ideala, odnosno mita demokracije. Naime, taj ideal ili mit demokracije može biti veoma pogibeljan jer čini da ljudi očekuju od demokracije mnogo više od onoga što od nje mogu realistički dobiti. Međutim, pri tome se na osobit način prepoznaju i glavni krivci za to. Naime, sugerira se da su glavni krivci intelektualci, idealistički usmjereni, koji igraju pogubnu ulogu te predstavljaju opasnost za realno danu i funkcionirajuću demokraciju. Oni se, naime, u velikoj mjeri vezuju za romantični pojam o tome što je demokracija i što je sve u demokraciji posrijedi, te još više što sve demokracija donosi, pa tako potiču pretjerana masovna očekivanja koja se realistički ne mogu ispuniti. Stoga se nužno radaju frustracije i proizvode nezadovoljstva u masovnim razmjerima. Na toj podlozi se zapravo događa da "javnost", kako to kaže Mandelbaum, "može smatrati za patološko ono što je zapravo dio normalnog funkcioniranja demokratskog političkog sustava. Apatična, cinična, demagoška, novcem prožeta politika nisu odstupanja od demokratskih normi: one su norma u praksi, ali ne i u teoriji (odnosno mitologiji) Zapada" (Mandelbaum, 1996:9). Posrijedi je, dakle, neuspjeh ljudi da u postkomunističkoj Euroaziji reali-

stički ocijene što zapravo demokracija i slobodno tržište uključuju i što ne uključuju.

Osnovna slabost ove perspektive na iskustvenoj razini leži u činjenici da zanemaruje očito postojanje značajnih razlika između političkih sustava i režima u različitim postkomunističkim zemljama. I ta činjenica govori o dvojbenuosti središnje teze o tome da je ono što postoji kao trenutačno data politička realnost u pojedinim postkomunističkim zemljama zapravo jest i jedino moguća demokracija. Naime, ta činjenica govori sama po sebi da se proces tranzicije ne može smatrati završenim i još manje da je diskurs o demokratizaciji postao suvišan ili promašen.

Četvrta perspektiva operira dijagnozom u kojoj je ključna teza, koju naglašava Ch. Gatti, da u većini postkomunističkih zemalja u tranziciji ne samo da demokracija nije na djelu i nije čvrsto uspostavljena nego su dapače i perspektive za demokraciju u mnogim zemljama izrazito nesigurne i veoma upitne. Zapravo tranzicija k demokraciji izgubila je svoju raniju popularnu privlačnost, te se većina ljudi u postkomunističkom svijetu danas osjeća prevarenim. Stoga se barem 20 zemalja u tranziciji danas ne sučeljava ni s demokracijom, ali ni s totalitarizmom. Zaključuje se, naime, da je "tranzicija proizvela niz poluautoritarnih (te, stoga, i poludemokratskih) nacionalističkih, populističkih režima koji mogu dopustiti slobodu poduzeća (dok je na odgovarajući način regulirana), mogu dozvoliti slobodnu parlamentarnu raspravu (dok je bez posljedica), mogu dapače tolerirati slobodni tisak (dok stavlja više u pitanje specifične politike nego sam poluautoritarni poredak" (Gatti, 1996:171). Stoga se i na osobit i nov način identificiraju glavni društveni akteri u postkomunističkim kretanjima i konfrontacijama. "Izbor nije između liberalnih demokrata i konzervativnih demokrata ili između demokrata i republikanaca, nego između demokrata, na jednoj strani, i autoritaraca ili poluautoritarnih nacionalista, nativista, populista, komunista i demagoga različitih boja, na drugoj" (177). Pri tome se, dakako, ističe da se "nacionalističke aspiracije i ekonomsko eksperimentiranje nužno ne poklapaju s praksom političkog pluralizma". Zanimljivo je da Gatti upozorava

da "poluautoritarni režimi s janusovskim licima uvijek predočuju svoju najbolju stranu vanjskom svijetu i sakrivaju ostalo".

Ključna sugestija ove perspektive jest da poluautoritarni postkomunistički poretki nisu neka devijacija ili neka slučajnost u procesu tranzicije kao što nisu neka anomalija u tranziciji, nego imaju svoju realnu društvenu podlogu i to ponajprije u ključnim protuslovljima same tranzicije te prije svega u protuslovlju između političke strategije koja je u ekonomskom pogledu potrebna i nužna, ali je politički teško održiva jer ima previsoku društvenu cijenu. Stoga je posrijedi svojevrtni *circulus vitiosus* koji se ponajprije očituje tako da se vlade u postkomunizmu moraju kretati "između onoga što se mora ekonomski učiniti da bi se išlo naprijed i onoga što se može politički učiniti da bi se sačuvao minimum unutarnje stabilnosti" (Gatti, 1996: 189). Time se na neki posredan način čini upitnom jednadžba "demokracija = tržišna ekonomija", te se podiže kredibilitet tvrdnji da se i povijesno kapitalizam po pravilu oblikovao i uspostavljao u pred-demokratskim uvjetima (Offe) i, dapače, da, "kako neki tvrde, kapitalistička preobrazba u osnovi nije kompatibilna s masovnom političkom participacijom ni u uvjetima ekonomskog procvata" (Tóka), te, naposljetku, da i etablirana liberalna država ovisi od nekih pretpostavki koje sama ne može stvoriti (Lübbe).

Ova perspektiva se može smatrati načelno heuristički obećavajućom i za analizu i interpretaciju matrice dosadašnjih tranzicijskih kretanja u hrvatskom prostoru i to tako što sugerira i moguću zaključak da politička strategija, koja u uvjetima nedostatka materijalnih resursa te izrazitog smanjenja sveukupnog ekonomskog kolača ostvaruje ekonomske reforme s visokom društvenom cijenom, mora osloniti na autoritarna sredstva i proizvesti autoritarni ili poluautoritarni režim. Međutim, još je značajnije da pri tome takva strategija mora tražiti svoj legitimitet ponajprije uz pomoć izrazito simboličkih sredstava to jest s onu stranu bilo legitimiteta na temelju dosljednog poštivanja demokratske procedure ili pak legitimiteta na temelju dokazanog sklada između sistemskih out-puta i sistemskih in-puta, odnosno na te-

melju učinkovitosti sistema u zadovoljavanju masovnih potreba i aspiracija. Naime, tek tako se ponajbolje može izigrati i barem za stanovito vrijeme zaobići ona logika po kojoj ni jedna postkomunistička vlada "ne može dugo ostati na vlasti, ako ne uspije biti popustljiva: ako ne uzme u obzir socijalne posljedice svoje ekonomske politike" (Gatti, 1996:180).

Ovim se, dakako, načelno otvara mogućnost drugačijih, ali i teorijskih isto tako plauzibilnih odgovora i na pitanje o eventualno strukturalno uvjetovanoj dominaciji nacionalizma u nekim zemljama u tranziciji i to odgovora koji bi se sadržajno razlikovali od nekih popularnih odgovora koji kruže danas u raspravama o postkomunizmu, ponajprije:

A) onih po kojima nije posrijedi "krah komunizma i povratak nacionalizma", kako to neki tvrde, i to jednostavno po tome jer nacionalizam zapravo nije nikad nestao iz realiteta tih društava, nego je ranije vlašću stranih zavojevača bio samo blokiran i kontroliran, a u novije vrijeme bio represivnim mjerama samo potisnut iz javnosti, pa se sada, kad su se vrata represivnog frižidera širom otvorila, na eksplozivan način probio u javnost, ponajprije i ponajviše u znaku prave eksplozije i legitimnog "gnjeva potlačenih i ugnjetenih";

B) onih po kojima izvori sadašnje plime nacionalizma leže u nekim gotovo praiskonskim kulturno-civilizacijskim obrascima i mentalitetima, čak iz vremena Illiricuma te kasnijih vjerskih podjela koje su sada ponovno uskrsnule, oživljavajući pri tome nužno i tradicionalne i prastare mržnje i priređujući obnovu starih gotovo plemenskih sukoba i ratova te potičući reafirmaciju i gotovo praiskonske modele mišljenja i ponašanja;

C) onih po kojima su posrijedi zakašnjele nacije koje sada pri kraju XX. stoljeća samo realiziraju ono isto što su druge nezakašnjele nacije ostvarile u prošlom stoljeću u okvirima vlastite modernizacije i samo ponavljaju u novim uvjetima ono što su potonje već uradile, uključivši i ratovanja, etnička čišćenja, nasilnu homogenizaciju itd.;

D) onih po kojima je plima nacionalizma prije svega nužan proizvod i očekivana

reakcija na komunizmom stvorenu sveopću društvenu nivelaciju i ponajprije destrukciju civilnog društva što je proizvelo velika iskorištenjena i fluidna ljudska mnoštva koja se mogu najlakše politički mobilizirati na nacionalističkim idejama (Stanitzsky);

E) onih po kojima su u igri i interesne konstelacije prepoznatljivih društvenih slojeva (Offe);

F) onih po kojima je posrijedi samo dalje nerazjašnjava plima iracionalnosti koja jednostavno nadolazi nakon krize razuma te sada poput lavine ruši sve pred sobom.

Drugačije rečeno, otvara se i mogućnost da se ispita i provjeri na društvenom realitetu nekih postkomunističkih društava i heuristička vrijednost poznate formule I. Kristola za izlazak iz suvremenih kriza koja glasi "sloboda tržišta plus nacionalizam plus religija".

Graham Crow

COMPARATIVE SOCIOLOGY AND SOCIAL THEORY

Beyond the Three Worlds

St. Martins's Press, New York, 1997, 205 str.

Komparativni pristup ima vrlo dugu tradiciju u sociološkoj znanosti. Toliko je uobičajen, konvencionalan i naoko jednostavan da mu se i ne posvećuje neka posebna pozornost. Izgleda kao da su njegova načela, po nekoj vrsti samorazumijevanja, svima automatski jasna i da ne iziskuju odviše duga, komplicirana objašnjenja. Stoga je taj pristup zapao u svojevrstu banalizaciju koja mu oduzima relevantnost i često ga srozava na razinu proizvoljnosti. Knjiga G. Crowa *Comparative Sociology and Social Theory. Beyond*